

О. В. Сергієні

доктор медичних наук, професор,
професор кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет

Л. М. Пріснякова

доктор філософії (в психології),
професор кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет

О. В. Шевяков

доктор психологічних наук, професор
завідувач кафедри
Дніпровський гуманітарний університет

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд теоретичні підходи стосовно феномена, змісту, складників та рівня самосвідомості майбутніх психологів – студентів ВНЗ, як особистісного, так і професійного її компонентів. Розглянуто структурні компоненти самосвідомості (когнітивна, оціночна, поведінкова складники Я-концепції), ступінь відповідності Я-концепції реальної та ідеальної, рівні, динаміку цих показників у студентів четвертого курсу бакалаврата в порівнянні з даними студентів першого курсу психологічного факультету.

Ключові слова: самосвідомість, складники, рівні, Я-концепція, формування, студенти-психологи.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що дослідження самосвідомості й самооцінки становлять велику значимість як для психологічної, так і для педагогічної науки. Від розвитку самосвідомості та самосприйняття залежить не тільки формування психологічної структури особистості, але й успішність діяльності, виконуваної суб'єктом, та успішність його життєвого шляху взагалі. При цьому найбільш значущі зміни в самосвідомості людини відбуваються саме в молодому віці, в період професійного становлення. Водночас висвітлення даного питання в науковій літературі представлено недостатньо, що потребує проведення подальшого його вивчення з урахуванням значення розвитку самосвідомості в професійній діяльності майбутнього психолога.

Загальна проблематика самосвідомості особистості, самооцінки професійної самосвідомості посіла значне місце в теорії психології завдяки науковим працям Р. Бернса, У. Джемса і С. Кона, К. Роджерса, С.Л. Рубенштейна, В.В. Століна, І.І. Чеснокової, Т. Шибутані, К. Юнга, В.О. Ядова, К.А. Абульханової-Славської, Е.А. Климова тощо [1–10].

Згідно з розглянутими психологічними науковими роботами молодий вік є вирішальним етапом становлення світогляду, тому що саме в цей час дозрівають його когнітивні та емоційно-особистісні передумови. Сприйняття та оцінювання являються структурними компонентами самосвідомості.

Самосвідомість розглядають як усвідомлення індивідом себе як автора і творця власних дій, суб'єкта життєтворчості з неповторними фізичними та духовними якостями, потребами й здібностями, носія інтелекту, почуттів і волі, виразника національної, професійної і групової належності в системі суспільних відносин. На відміну від свідомості, самосвідомість вирізняється своєю спрямованістю: якщо свідомість орієнтована на об'єктивний світ, то об'єктом самосвідомості є суб'єктивний, внутрішній світ особистості.

Прояви самосвідомості відрізняються різноманітністю форм: когнітивний аспект психічної діяльності людини виявляється в самовідчуттях, самоаналізі, самооцінці; афективний аспект – у скромності або самолюбстві; регулятивний аспект – у самоконтролі, самодисципліні та інших властивостях.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про саму себе, що включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, природних властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття, що характеризує вплив на власну особистість зовнішніх факторів, система, яка формується під впливом досвіду кожного індивіда. Ця система становить основу вищої саморегуляції людини, на базі якої будуються стосунки з оточуючим її світом.

Погляди вчених на кількість, зміст розподіл самосвідомості за рівнями відрізняються варі-

абельністю [5, с. 367; 9, с. 303; 12, с. 406–422; 13, с. 370–373], але більш аргументоване виділення чотирьох її рівнів.

1. Безпосередньо-чуттєвий рівень: самовідчуття, самопереживання психосоматичних процесів в організмі і власних бажань, переживань, станів психіки; в результаті досягається найпростіша самоідентифікація особистості.

2. Цілісно-образний, особистісний рівень: усвідомлення себе як діяльного початку. Проявляється як самопереживання, самоактуалізація, підтримання аутоідентичності свого «Я».

3. Рефлексивний, інтелектуально-аналітичний рівень: усвідомлення особистісного змісту власних розумових процесів, у результаті чого можливі самоспостереження, самоосмислення, самоаналіз, саморефлексія.

4. Цілеспрямовано-діяльнісний рівень: своєрідний синтез трьох розглянутих рівнів, у результаті чого виконуються регулятивно-поведінкові та мотиваційні функції через численні форми самоконтролю, самоорганізації, самовиховання, самовдосконалення, самооцінки, самокритики, самопізнання, самовираження.

Особистість, за теорією представника гуманістичного напрямку в психології К. Роджерса [7], складається з двох основних структур: «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Реальне формується на засадах відношень з іншими людьми та самооцінки, причому людина може оцінювати себе невірно, перебільшувати або принижувати свої наявні особистісні якості. Ідеальним є образ «Я», якого не існує зараз, але до якого людина прагне дорости, дотягнутися або мріє про нього. К. Роджерс у своїх психологічних практиках пропонує скоротити розрив між цими компонентами особистості, які дослідник назвав «ланом досвіду». Можливість скоротити межі «лану досвіду» залежить від наявних якостей особистості, її резерву та готовності до самоактуалізації через злам старих цінностей.

Образ «Я», або уявлення про себе не виникає в людини відразу, а складається поступово, на протязі всього його життя під впливом багатьох соціальних факторів, основними з яких є діяльність, спілкування, самосвідомість, та включає наступні компоненти (за В.С. Мерліним): свідомість відмінності себе від всього світу; усвідомлення «Я» як активного початку суб'єкта діяльності; усвідомлення своїх психічних властивостей та емоційної самооцінки; самооцінку з позицій соціальної моралі, самоповаги, які формуються на засадах накопиченого досвіду спілкування і діяльності.

Критеріями самосвідомості являються: виділення себе з фізичного та соціального середовища, усвідомлення себе як суб'єкта, автономного від нього; усвідомлення своєї активності – «Я» керує собою; усвідомлення себе «через іншого»;

моральна оцінка себе, через рефлексію усвідомлення свого внутрішнього досвіду.

Як вираження самосвідомості вченими розроблена «Я-концепція» – цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч образ власного «Я», що виступає як установка щодо самого себе, і який включає компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самосвідомості); емоційний – самоповага, самоприниження тощо; оціночно-вольовий як прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо. За своїм змістом виділяється «Я-концепція» позитивна, негативна, амбівалентна.

Розрізняють також поняття «Я-реальне» та «Я-ідеальне», тобто те, якою людина є насправді, й те, якою вона хоче бути. Якщо «Я-реальне» і «Я-ідеальне» не збігаються, в людини виникає невдоволення собою, розчарування, занижується самооцінка, в результаті чого вона може шукати нові способи поведінки, які дозволяють більш самоактуалізуватися [15, с. 376; 16, с. 320; 17, с. 600; 18, с. 608]. Під час аналізу динамічної структури самосвідомості використовують такі поняття, як «поточне Я» та «Я особистісне». Поточне «Я» розуміється як конкретне усвідомлення себе в поточному моменті, безпосередньо в процесі діяльності, в певній ситуації; «особистісне Я» являє собою стійку структурну схему самовідношення, в якому водночас виражені елементи самопізнання та самопереживання.

У структурі самопізнання необхідно виділити усвідомлення близьких і віддалених цілей, мотивів свого «Я» («Я» як діючий суб'єкт); усвідомлення своїх реальних і бажаних якостей («реальне Я» та «ідеальне Я»); пізнавальне, когнітивне уявлення про себе («Я» як об'єкт спостереження); емоційне, чуттєве уявлення про себе. Таким чином, самосвідомість включає в себе самопізнання або інтелектуальний аспект пізнання себе та самовідношення, або емоційне відношення до себе. Незважаючи на ідентичність «Я» суб'єкта та «Я» об'єкта, їх розрізняють: перший бік особистості називають «Я», а другий – «самість».

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення теоретичного аналізу наукових праць із проблеми формування самосвідомості і структурування основних компонентів та визначення динаміки зростання самосвідомості студентів-психологів на етапах їх професійного становлення.

Об'єкт дослідження – структурні компоненти самосвідомості особистості, предмет – особливості динаміки самосвідомості психологів на етапах професійного становлення.

Були застосовані загальнонаукові методи дослідження: теоретичні, емпіричні та математико-статистичні.

В емпіричному дослідженні були застосовані психодіагностичні методики:

- методика самовідношення В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва;
- методика дослідження самооцінки за Т.В. Дембо, С.Р. Рубінштейном у модифікації Прихожан;
- тест самоактуалізації Е. Шострома в адаптації Ю.Е. Альошиної, Л.Я. Гозман;
- тест відмінностей між ідеальним та реальним «Я» (Батлер і Хайг);
- тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонт'єва (адаптована версія «цілі в житті» Д. Крамбо, Л. Махоліка; авторська анкета дослідження відношення до професії психолога)).

Використовувався також метод спостереження та контент-аналізу документів, що відображують порівняльні результати успішності, активності та поведінки студентів першого та четвертого курсу, серед яких: журнали академічної успішності та відвідування занять, поточні результати та проміжні контрольні показники (модульний контроль, контрольні роботи) і підсумковий контроль (оцінювання іспитів, заліків, курсових робіт). Ураховувалися також такі результати діяльності, як реферати, доповіді, відповіді, участь у дискусіях, круглих столах, практичні роботи з надання психологічної допомоги (консультування, психотерапія, психокорекція, захист проходження практики).

Виклад основного матеріалу. Аналіз матеріалів спостереження за студентами першого курсу показав, що вони досить дисципліновані, мають помірно розвинуті когнітивні компоненти самосвідомості, але їхнє мислення недостатньо комплексно охоплює навчальні проблеми, що розглядаються, та вони відрізняються недостатніми поведінковими навичками, погано володіють своїми емоційними реакціями. Самосприйняття, самовідношення знижене, в порівнянні зі студентами четвертого курсу, але вони прагнуть у більшій мірі до самоактуалізації, до одержання та засвоєння нових знань; водночас сприймання нових знань більш утруднене в порівнянні зі старшими студентами. Розходження студентів першого курсу в оцінці «Я реального» адекватне та воно не змішується з «Я ідеальним», яке сприймається як мрія або перспективні плани на майбутнє.

Компоненти самосвідомості та самооцінки зазнали очевидних змін у студентів четвертого курсу на вирішальних етапах їхнього професійного становлення. Особливо це стосується когнітивного та поведінкового компоненту їхньої самосвідомості. Значно збільшилося значення самооцінки, яке домінує у студентів старшого курсу. Самосприйняття й самовідношення в них неадекватно завищені, в наявності – ідеалізування своїх знань та можливостей. Вони себе безмежно поважають, тому погано сприймають

зауваження, які стосуються їхньої недостатньої компетентності в якійсь справі, та поради на свій рахунок. Це може призвести до негативних наслідків через нерозуміння студентами порад про необхідність засвоєння корисних знань, тому що вони вважають свої знання повними. Водночас значно збільшилися когнітивні можливості, що виражається в комплексному сприйнятті та оцінці проблеми, в більш глибокому засвоєнні знань. Студентам як першого, так і четвертого курсу притаманні інтелектуально-аналітичний та цілеспрямовано-діяльнісний рівень самосвідомості. У прагненні до самоактуалізації студенти четвертого курсу мають нижчі результати, ніж студенти першого курсу, тому що внаслідок підвищеної самооцінки вони не бачать сенсу в одержанні знань, які реально не оцінюють.

Завищена самооцінка може бути викликана в них розходженням в уявленні та оцінці свого реального та ідеального «Я». Вони приписують собі уявне як дійсне, тим самим не можуть оцінити та зіставити свої дійсні можливості. Також зниженим, у порівнянні зі студентами першого курсу, є поведінковий компонент: вони не задоволені вибором професії, багато з них не ставлять за мету досконало оволодіти професією психолога, а деякі – навіть працювати в ній. Вони живуть сьогоденням, розчаровані в професійній діяльності, а їх очікування не здійснилися, внаслідок чого вони відчувають розчарування. Це можна охарактеризувати як кризу особистості перед початком професійної діяльності.

Результати дослідження дозволили стверджувати, що завданням першочергової важливості в професійній підготовці студентів-психологів є формування професійної самосвідомості з використанням специфічних засобів професійної мови, яка забезпечує особливості певної комунікації в системі спілкування спеціалістів, у нашому випадку – психологів. Професійна самосвідомість відображає проєкцію трудового досвіду конкретних професійних груп у результаті суспільного розподілу праці [14, с. 336; 15, с. 320; 16, с. 600; 17, с. 320; 18, с. 70].

Професійна свідомість суспільства є спеціалізованою, її окремі площини відображають специфіку певної професії. Для розвинутої професійної свідомості, носієм якої являється професіонал, характерна наявність таких компонентів: гносеологічного (теоретичні знання необхідні для даного виду професійної діяльності, включені у світосприйняття особистості); практичного, який включає практичні навички та вміння, правила та норми професійної діяльності, що складаються в процесі навчання та професійної роботи та зумовлюються досвідом як власним, так і набутим іншими професіоналами; аксіологічного, що являє собою фундамент професійної моралі, а саме

професійно-етичні цінності та зразки моралі та поведінки, відібрані спеціалістом, в яких можуть бути реалізовані моральні настанови індивіда як члена професійного суспільства. На формування моралі професіонала-психолога чинить вплив професійна етика як нормативно-регламентований спосіб етики, моралі та поведінки представників даної професійної групи.

У процесі навчання та трудової діяльності професійна свідомість інтеріоризована особистістю, набуває стан самосвідомості в професійній діяльності, а психологічний її аспект включає психологічні якості, які повинен обіймати представник даної професії.

Формування професійної свідомості та самосвідомості майбутнього психолога під час навчання у ВНЗ набуває особливого значення, тому що ресурсом його професійної діяльності становиться саме особистісний ресурс та психологічні якості. Сформованість професійної самосвідомості психолога є важливою умовою його готовності до професійної діяльності: становлення професійної свідомості відображає процес формування особистості професіонала.

Самосвідомість, разом із діяльністю та спілкуванням, є однією з трьох сфер соціалізації, яка характеризується як процес розширення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім середовищем [19].

Сфера соціалізації розуміється як розвиток самосвідомості особистості, становлення образу «Я». Формування суб'єкта професійної діяльності проходить у навчально-професійній спільноті, яка і становиться середовищем розвитку здібностей до рефлексії, засвоєння знань, емоційної сфери, комунікації, поведінки в професійному середовищі, сумісної організації особистісної та предметної позиції. У ній формується індивідуально-особистісний аспект професійної свідомості або самосвідомості, який розглядається як частина загальної самосвідомості, що втілює в себе розвиток уявлень особистості про свої професійні якості, котрі необхідні їй для майбутньої професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, компоненти самосвідомості на етапі професійного становлення зазнали значних змін. Студентам першого курсу притаманне прагнення до самоактуалізації, але встановлений більш низький рівень самооцінки та когнітивних можливостей, адекватна оцінка «Я-реального» та «Я-ідеального».

Студентам четвертого курсу притаманні досить високі когнітивні здібності, але вони мають неадекватно завищену самооцінку, переоцінку своїх знань і можливостей. Це викликано розходженнями в уявленні про своє реальне та ідеальне «Я», з перевищенням значення «Я-реального». У прагненні до самоактуалізації студенти четвертого курсу мають нижчі резуль-

тати, ніж першокурсники, тому що перебільшена віра в себе заважає їм отримувати нові знання. Розчарування в професії також сприяє формуванню кризи перед початком власного професійного становлення та шляху.

Викладачам ВНЗ рекомендується звернути увагу на необхідність проведення педагогічних та виховних заходів, спрямованих на підвищення інтересу до майбутньої професійної діяльності та профілактики кризи цього періоду життя студентської молоді.

Для підвищення інтересу студентів третього-четвертого курсу бакалаврату до професії психолога впроваджена в навчальний процес практика проведення круглих столів, майстер-класів, які проводяться як провідними викладачами, так і практичними психологами.

Література:

1. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы. Психология формирования и развития личности. М.: Мысль, 1981. С. 3–19.
2. Бердяев Н.А. Самопознание. М.: Книга, 1991. 445 с.
3. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование. К.: БВ, 1994. 50 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 1999. 720 с.
5. Кон. И.С. Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. 367 с.
6. Столин В.В. Самосознание личности. М.: Мысль, 1983. 123 с.
7. Роджерс К. Клиентцентрированная психотерапия. М.; К.: Ваклер, 1997. 320 с.
8. Абульханова-Савская К.А. Стратегия жизни М.: Мысль, 1991. 299 с.
9. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. 303 с.
10. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. М.: Наука, 1997. 144 с.
11. Михайличенко В., Осетрова А. Самосознание как методологическая основа саморазвития личности студента. Новый коллегіум. 2005. № 1/2. С. 92–101.
12. Соколова Е.Т. Я-образ тела. Психология самосознания: хрестоматия; под ред. Д.Я. Райгородского. Самара: БАХРАХ-М, 2007. С. 406–422.
13. Маноха І.П. Самопізнання. Основи психології; за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. К., 1995. С. 370–373.
14. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие. Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
15. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Логос, 1996. 320 с.

16. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учеб. пособ. М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭ 2004. 600 с.
17. Рыбников О.М. Психофизиология профессиональной деятельности: учебник. М.: Академия, 2010. 320 с. С. 308–315.
18. Сорочан В.В. Психология профессиональной деятельности: Конспект лекций. М.: МИЭМЛ, 2005. 70 с.
19. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. 2 изд. / под. ред. В.А. Ядова. М.: ЦСПиМ, 2013. 376 с.
-

Сергиени Е. В., Приснякова Л. М., Шевяков А. В. Формирование личностного и профессионального самосознания будущих психологов

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение теоретические подходы относительно феномена, содержания, составляющих и уровня самосознания будущих психологов – студентов высших учебных заведений, как личностного, так и профессионального его компонентов. Рассмотрены структурные компоненты самосознания (когнитивный, оценочный, поведенческий как составляющие «Я-концепции» реальной и идеальной, уровни, динамика этих показателей) у студентов четвертого курса бакалавриата в сравнении с данными студентов первого курса психологического факультета.

Ключевые слова: самосознание, составляющие, уровни, «Я-концепция», формирование, студенты-психологи.

Serhiieni O. V., Prisniakova L. M., Sheviakov O. V. Formation of personal and professional self-awareness of future psychologists

The article analyzes the theoretical approaches regarding the phenomenon, content, components and level of self-consciousness of future psychologists - students of higher educational institutions, both personal and professional, of its components. The structural components of self-awareness (cognitive, evaluative, behavioral as components of the «I-concept» of real and ideal, levels, dynamics of these indicators) for fourth-year undergraduate students in comparison with the first-year students of the psychological faculty are considered.

Key words: self-awareness, components, levels, «I-concept», formation, psychology students.